

СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ТЕКСТ

У статті досліджується соціальна реальність як знаково-символічна реальність, що фокусується у феномені культури як багатопланова й багатовимірна семіосфера. Відмовляючись від антропоцентричного трактування соціальності, сутність саме людської соціальності вбачається у створенні культурних текстів у процесі комунікації, що дозволяє розглядати соціальну реальність у цілому як гіпертекст з ідеологічними конотаціями.

Актуальність теми дослідження. Незважаючи на те, що соціальна реальність є наріжним концептом соціальної філософії, його смислова наповненість належить до досить дискусійних питань, і можна констатувати розпливчастість і ситуативність наявних дефініцій. До того ж соціокультурні контексти постсучасності вносять суттєві корективи у наше сприйняття соціальності й вимагають урахування нових реалій і теоретизацій. Виходячи з вищезазначеного, переконфігурація та перевизначення соціальної реальності в постсучасних умовах є досить актуальною проблемою. Зважаючи на значущість та евристичність доробку семіотичної школи, представляється доцільним розглянути соціальну реальність як текст, що, на наш погляд, є ключем до розуміння специфіки саме людської соціальності, її істотних відмінностей від інших форм соціальності. При цьому ми пропонуємо відмовитися від антропоцентричного трактування соціальності та обстоюємо позицію, що «суспільний інстинкт» (П.Ж. Прудон) притаманний не лише людині, проте людська соціальність має суттєві відмінності від тваринної, прояснення цих розрізень і складає предмет дослідження даної статті.

Отже, дана стаття має **на меті** дослідження соціальної реальності ресурсом семіотики. **Об'єктом дослідження** постає соціальна реальність як знаково-символічна реальність, реальність людських смислів.

Ступінь розробленості проблеми. Відкидаючи соціальність як «ексклюзивну» ознаку людського буття і, відповідно, тлумачачи людську соціальність як видовий різновид соціальності взагалі, ми солідаризуємось з інтелектуально-теоретичною позицією П.Ж. Прудона, Ф. Тьоніса, М.М. Ковалевського та інших дослідників. Однак, на відміну від зазначених авторів, вбачаємо сутнісну ознаку людської соціальності у продукуванні смислів, створенні соціокультурних текстів, комплекс яких утворює соціальну реальність. Для розробки даного положення використані праці Р. Барта, М.М. Бахтіна, К. Леві-Стросса, Ю.М. Лотмана, Дж.Р. Сьорля та ін.

Антропоцентричний погляд на проблему соціальності, що почав домінувати у ХХ ст. в соціальних науках, насамперед, соціології, влучно виразив П. Сорокін у статті «Про так звані чинники соціальної еволюції», у якій автор розводить терміни «суспільне» й «соціальне». У зазначеній праці П. Сорокін виходить з того, що видавати за соціальні чинники те, що властиве світові тварин, рівносильне положенню, що закон тяжіння стосується лише окремої цеглини, яка падає. Тому він ставить за мету визначити сутність *соціального* явища, що не вичерпується фактом взаємодії індивідів і груп, оскільки взаємодія є й серед тварин, зокрема, «суспільство» бджіл, мурах тощо [1, с. 525]. Цю сутність, з посиланням на біопсихолога В. Вагнера, соціолог вбачає у *свідомій* взаємодії, чого немає «у суспільствах нижчих тварин»: «Праця так званих суспільств комах... є не спільною справою для спільної всім мети, а працею декількох чи багатьох особин спільного походження, в одному місці, кожного по-своєму» [1, с. 526]. Розвиваючи цю думку, П. Сорокін доходить висновку, що соціальною взаємодія стає тоді, коли в її процесі

відбувається обмін не лише уявленнями, відчуттями тощо, але й обмін поняттями – засвоєння й передавання знань: навчання, наукові відкриття та винаходи тощо. Саме з цього моменту вона починає відокремлюватися від усієї решти видів взаємодії, стає *логічною взаємодією* та виключно людським надбанням. Відповідно, логічним буде визначити соціальне явище як «світ понять, світ логічного (наукового – у буквальному сенсі цього слова) буття, набутий у процесі взаємодії (колективний досвід) людських індивідів» [1, с. 527].

Таким чином, якщо «суспільство», за П. Сорокіним, конститується лише фактом взаємодії (тобто взаємним обміном тими чи іншими формами та видами енергії), то «соціальне» – взаємодією понять. Виходить, що соціальне є більш людським, аніж суспільство, оскільки «людське суспільство, вся культура й цивілізація у кінцевому підсумку є ніщо інше, як світ понять, що позастигали в певній формі та у певному вигляді...» [1, с. 529].

Ототожнення соціального зі світом понять зводить увесь корпус соціально-гуманітарних наук до феноменології та герменевтики в сукупності їх підходів як теорії й методології інтерпретації текстів і як філософії. Первинною реальністю в даному разі поставатиме життєвий світ – та дійсність, яка продукується суб'єктивністю як система значень і смислів, що знімає картезіанську дихотомію «природне – духовне». Соціальну реальність під цим кутом зору можна розглядати, і небезпідставно, як текст, точніше – як гіпертекст, але ця соціальність *видова*, специфічно людська, що задає їй особливої модальності.

Таку можливість надає сама мова, осягнута як «семіотична маніфестація у формі знакових ланцюгів». Вона може пов'язувати між собою різні способи розуміння соціальної реальності і тим самим акумулювати семіотичні акти, конструювати різні семіотичні перетини, внаслідок чого мовна картина світу, а з нею й соціальна реальність, стають багатоплановими й багатовимірними. До того ж усі семіотичні системи, а не лише лінгвістичні, є мовами, тобто формами, що означають. Якщо погодитися з К. Леві-Строссом, то «все в універсумі означене до того, як ми навчилися пізнавати означене... Людина – з тих пір, як з'явилася на цьому світі, – отримала у своє розпорядження всю повноту означаючого, якою вона відгороджена від означуваного... Між означаючим та означеним завжди залишається невідповідність» [2, с. 48-49]. Соціальний ракурс знакової картини світу добре виразив Ч. Морріс: «Від колиски до могили, від пробудження до засинання сучасний індивід піддається впливові суцільного “загороджувального вогню” знаків, за допомогою яких інші особи намагаються досягти своїх цілей... Його повчають, у що він повинен вірити, що повинен схвалювати чи ганити, що повинен робити чи не робити...» [цит. за 3, с. 73].

Вочевидь, що у сьогоденні інтенсивність «загороджувального вогню» (а оцінка Ч. Морріса належить до 1936 р.) стала набагато щільнішою. У самій же багатовимірності мовної картини та реальності все більшу роль починає відігравати *політичний вимір*, який, як квінтесенція соціальної суб'єктності, складає принципову відмінність людської соціальності від інших вітальних форм соціальності. Взаємозв'язок універсуму побутової мови, філософії та політики продемонстрував Г. Маркузе, який наголошував на терапевтичній функції філософії, котру вона повинна виконувати, вивільняючи мислення від поневолення існуючим універсумом дискурсу й поведінки, створюючи тим самим проекти альтернатив. У цьому ключі філософія «постає ідеологією, і в цьому ідеологічному характері – доля філософії, яку не дано подолати ні сцієнтизму, ні позитивізму. І, однак, її ідеологічні зусилля можуть мати справді терапевтичну силу – показувати дійсність такою, якою вона є насправді, і показувати те, чому ця дійсність перегороджує шлях до буття» [4, с. 262]. Тому, на думку філософа, за доби тоталітаризму, «терапевтична задача філософії стає політичною задачею, оскільки існуючий універсум побутової мови прагне затвердіння на покірний маніпуляціям і впливам універсум» [4, с. 262-263].

Чи можливо у цій багатовимірності, що створюється різними дискурсами, і при цій невідповідності, що інтерпретується політикою, провести паралелі між соціальною реальністю як такою – як результатом смислової взаємодії суб'єктів, соціальною реальністю

як текстом і власне текстом, якщо природа останнього все ж несе в собі структурні елементи цієї реальності? Чи можна відшукати в тексті певні структури, що відсилали б того, хто веде мовну гру, до онтологічних структур соціальної реальності?

Відомі пошуки в цьому напрямку Тартуської школи структуралізму, що, на відміну від класичної школи, розглядала текст як замкнену систему й самостійну структуру, окремі елементи якої не мають самостійної цінності, а визначаються набором структурних функцій. Оскільки кожний елемент структури тексту, згідно з поглядами представників цієї школи, характеризується своїм місцем у цій структурі, то матеріальна подoba (або навіть тотожність) фрагментів різних текстів виявляється малозначущою. Екстраполяція структурно-семіотичного аналізу на все більше коло знакових систем, розуміння культури як сфери комунікації індивіда з соціумом за допомогою знакових засобів (культура – «семіосфера») не привели дослідників до успіху, тому представники Тартуської школи все більше починають усвідомлювати необхідність звернення до позатекстових зв'язків. Існують також точки зору, згідно з якими нарівні з мінімальними знаками, якими є «слова», можна казати про «знаки-висловлювання», «знаки-дискурси», та й самий текст як такий розглядають як особливий вид знака. Так ми приходимо до поняття гіпертексту, який можна уявити як склад, де зберігається певний семіотичний потенціал, конкретні можливості якого можуть або реалізуватися, або не реалізуватися. Можливо, позатекстові зв'язки у своїй сукупності утворять новий текст-знак і так до нескінченності? По суті, ми знову стикаємося з парадоксом регресу або невизначеного розмноження, що, на думку Ж. Делеза, свідчить як про повне безсилля того, хто говорить, так і про всесилля мови, а саме про нездатність висловити смисл того, що проговорюється, тобто висловити водночас щось і його смисл [5, с. 45]. Чи не тому завжди знайдеться місце бритві Оккама?

Між тим, вже «понятійна зворотність» проблеми («соціальна реальність як текст» – «текст як соціальна реальність») наводить на думку, що можливе встановлення структурних (а отже, і смислових) відповідностей між соціальною реальністю та текстом. Справді, з одного боку, можна досліджувати «текст як соціальну реальність» – тобто віднаходити в ньому всі елементи соціальності. З іншого боку – «соціальна реальність як текст» завжди фокусується у своєму смисловому змісті в тих чи інших знакових системах, що набувають певної цілісності, можуть ставати гіпертекстом не в інформаційному, а у смисловому змісті, перетворюючи й саму соціальну реальність на гіпертекст. При цьому гіпертекст є лише засобом, але не метою мовної гри. Дійсно, гіпертекст надає змоги створювати безліч книг і світів і варіювати будь-який текст як завгодно, подорожуючи деревами й лабіринтами посилань і користуючись у цьому сенсі необмеженою свободою.

Якщо ми розглядатимемо текст як фрагмент соціальної реальності, то його детермінантами, як визначили структуралісти, повинні виступати знак, код і дискурс. Але виокремити «структурні елементи» та «знакові послідовності» виявилось складним (а то й практично неможливим) завданням. Так у надрах структуралізму почав зароджуватися постструктуралізм. І хоча йдеться тут, по суті, про все ті ж «структурні елементи», увага дослідника концентрується вже не на структурних елементах тексту, що зближують його з іншими текстами, а на тому унікальному, несистемному, маргінальному, що реалізувалося в тексті позасвідомо й розуміється інтуїтивно. Невипадково М.М. Бахтін визначив текст як своєрідну монаду, що відображує в собі «всі тексти в межах даної смислової сфери» [6, с. 283].

Подальша трансформація тексту як соціальної реальності на гіпертекст, тобто соціальну реальність як текст, обумовлена тим, що зітканий з численних рівноправних кодів, начебто з ниток, текст, у свою чергу, сам виявляється вплетеним у нескінченну тканину культури; він виявляється її «пам'яттю», причому «пам'ятає» не лише культуру минулого й теперішнього, але й культуру майбутнього. Звідси таке ємне визначення тексту Р. Бартом, який бачив його не лише як стійкий «знак», але і як умову його породження, того поживного середовища, у яке занурений твір. Текст – це простір, що не піддається ні класифікації, ні стратифікації, не знає нарративної структури, це простір без центру й

без дна, без кінця та без начала – простір з багатьма входами й виходами, де жоден не є «головним», де зустрічаються для вільної «гри» гетерогенні культурні коди. Текст – це інтертекст, «галактика означаючих», а твір – «ефект тексту», наочний результат «текстової праці», що відбувається на «другій сцені», «шлейф, що тягнеться за текстом» [7, с. 40].

Текст актуалізується в логосфері – мовленнєво-мислительній галузі культури, сповненої «слів та ідей». У зв'язку з цим звертає на себе увагу той факт, що сучасні дослідження культури все більше ставлять наголос на взаємообумовленості мови та суспільства. З одного боку, сфера свідомого завжди мислиться як побудована з дискурсів; з іншого – мовна сфера завжди мислиться як діалогічна, обумовлена соціальними та матеріальними чинниками. Поняття «логосфера» як образ, як ідею Р. Барт запропонував у 1975 р. у праці «Війна мов», де піднімає проблему зв'язку логосу, мови, мовлення, думки та ідеї з владою й підкоренням людьми одне одного, з ієрархією соціуму та встановленням такої ієрархії. Багато в чому з подачі Р. Барта у 70 – 90-і роки ХХ ст. увагу вчених-гуманітаріїв почала привертати проблема зв'язку мови, мовлення, художньої творчості з владою та соціальною ієрархією. Їх цікавило, насамперед, яку роль відіграють мовлення, мова, твори мистецтва та літератури в постійній боротьбі людей за владу та вплив, у тій боротьбі, до якої залучені від народження до смерті і окремі індивіди як особистості, і цілі суспільства (наприклад, [3]).

У зв'язку з цим, якщо розглядати соціальну реальність як гіпертекст, виявляється її насиченість ідеологічним дискурсом. Це можна проілюструвати тим, що постулати та прийоми деконструктивного читання наразі застосовуються як потужні засоби ідеологічного аналізу. Ж. Дерріда визнавав, що «деконструктивна практика – це також, і насамперед, політична та інституціональна практика» [8]. Тому дослідники текстів говорять про неминучий ідеологічний потенціал дискурсів як таких і особливо тих із них, що зводять роботу дискурсу до простого відображення онтологічно первинної реальності – абстрактної чи емпіричної. Вони доходять розуміння того, що «теорія» (тієї ж деконструкції) не підноситься безтурботно над «ідеологією», а, швидше, до коліна в'язне в ній. *Репрезентації світу в письмовому дискурсі будують світ, оформляють різні аспекти соціальної реальності.* А людям, які пишуть, виконують, читають і слухають тексти, вищезазначені репрезентації надають змоги посісти розмаїті та рухливі суб'єктні позиції в тому самому світі, який люди водночас і творять, і населяють. Тому всі тексти визнаються ідеологічно маркованими, незалежно від того, наскільки багатозначним і суперечливим є це маркування. При цьому ідеологічний статус будь-якого конкретного твору неминуче детермінований численними чинниками та є нестійким [9].

Поступовий процес реабілітації ідеології призвів до того, що в останні роки цей, для багатьох одіозний, але незамінний для інших, термін почав – у найзагальнішому значенні – асоціюватися з процесом формування й перетворення людей на соціальних суб'єктів. Ідеологія – це те, що забезпечує людям можливість осмисленої соціальної дії в осмисленому світі. Згідно з відомим формулюванням Л. Альтюссера, «ідеологія – це “репрезентація” уявного ставлення індивідів до реальних умов їхнього існування, що апелює до індивіда як до суб'єкта» [10].

Визнаючи безумовну цінність герменевтичного методу для розуміння специфіки антропологічної соціальності, варто все ж бачити його предметність. У противному разі соціальна реальність постає «як абсолютний потік суб'єктивності, саморозрізнений у “точці Я” і представлений у вигляді соціального суб'єкта, який об'єктивується в структурах соціальної реальності», а соціальна філософія «існує у вигляді соціальної метатеорії, що вивчає інтелектуальні умови та механізми виникнення соціальних конструкцій. ...Як філософська дисципліна соціальна філософія має справу виключно з так званими абстрактними об'єктами, тобто з продуктами розумової діяльності» [11, с. 8]. Так, неминучість понятійного відображення соціальної реальності підштовхує досліджувати світ понять, а не саму соціальну реальність, з чим, безумовно, не можна погодитись.

У світлі вищезазначеного **підсумуємо**, що онтологія соціальності не вичерпується людським буттям. Нарівні з іншими ознаками людської соціальності, як-то: рефлексія власних підвалин, понятійне вираження соціального світу в цілому, створення предметного (речового) та комунікативного (інституціонального) середовища, в якому ці підвалини проявляються, – сутнісні характеристики соціальності фокусуються у феномені культури як багатопланової й багатовимірної логосфери, семіосфери. На наш погляд, квінтесенція людської соціальності проявляється у створенні культурних текстів у процесі комунікації, що дозволяє розглядати соціальну реальність у цілому як гіпертекст з ідеологічними конотаціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
2. Levi-Strauss C. Introduction à Sociologie et Anthropologie de Marcel Mauss. – Paris, 1950.
3. Михальская А.К. Русский Сократ: Лекции по сравнительно-исторической риторике. – М.: Издательский центр «Academia», 1996. – 192 с.
4. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: REEL-book, 1994. – 368 с.
5. Делез Ж. Логика смысла. – М.: Издательский центр «Академия», 1995. – 298 с.
6. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 445 с.
7. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 615 с.
8. Derrida J. But, beyond... (Open Letter to Anne McClintock and Rob Nixon) / Transl. Peggy Kamuf // Critical Inquiry. – 1986. – Vol. 13. – Режим доступа: <http://nlo.magazine.ru/philosoph/inostr/4.html>.
9. Режим доступа: <http://nlo.magazine.ru/philosoph/inostr/4.html>.
10. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses // Althusser Louis. Lenin and Philosophy and Other Essays / Trans. Ben Brewster. New York and London, 1971. – P. 44-46.
11. Касимов М.О. Топология социальной организации: онтологический аспект: Автореф. дисс... канд. филос. наук: 09.00.11. – Ижевск, 2002. – 19 с.

О.Н. Кузь

Социальная реальность как текст

В статье исследуется социальная реальность как знаково-символическая реальность, которая фокусируется в феномене культуры как многомерная и разноплановая семиосфера. Отказываясь от антропоцентрического трактования социальности, сущность именно человеческой социальности усматривается в создании культурных текстов в процессе коммуникации, что позволяет рассматривать социальную реальность в целом как гипертекст с идеологическими коннотациями.

О.М. Кузь

Social Reality as a Text

The aim of the article is to research social reality as a signs and symbols reality that focuses in the phenomenon of culture as a multidimensional semiosphere. Declining the anthropocentric interpretation of sociality, the essence of human sociality is perceived in creating culture texts in the communication process, that allows considering social reality in general as a hypertext with ideological connotations.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2008.